

Konrád Miklós

A magyar zsidóság aranykorának árnyoldalai

Csalódott zsidók a dualizmus idején

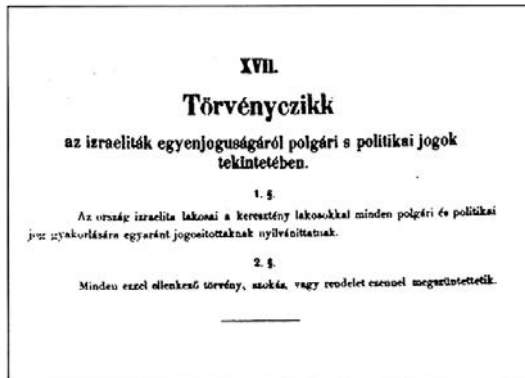
A dualizmus korát szokás a magyar zsidóság aranykorának nevezni.¹ Identitástörténeti szempontból a minősítés vitatható, hiszen a tömegesen csak az 1860-as évektől magyarosodó és szekularizálódó zsidóság számára az önmegkérdőjelezéstől mentes premodern zsidó azonosságtudat éppen ebben a korszakban adta át helyét a többes kötődések révén feszültségekkel terhes modern zsidó identitásnak.² Ha azonban a zsidók gazdasági és társadalmi felemelkedését nézzük, részvételüket az ország modernizációjában és kulturális életében, a minősítés kétségtelenül indokolt, amiként abban az esetben is jogos, ha a kritérium az állam és a keresztény magyar társadalom magatartása a zsidó lakosság iránt. A korszakot megelőző, a 18. század végétől enyhülő mértékű jogfosztottság századaihoz, illetve a *numerus clausus*sal induló és a zsidótörvényekbe, majd a deportációba torkolló Horthy-érához képest a pódium első helye vitathatatlanul a dualizmus fél évszázadát illeti meg. Az ország izraelita lakosait a keresztényekkel egyenjogúsító 1867. évi XVII. törvénycikket követően az 1895. évi XLII. törvény cikk a zsidó vallást egyenlő rangra emelte az ország bevett vallásfelekezeteivel. A liberális nacionalizmushoz zömében a dualizmus végéig hű politikai és kulturális elit a zsidók nyelvi és kulturális elmagyarosodását kívánatosnak és hatásában üdvösnek nyilvánította, az elmagyarosodott és a magyar állameszmét támogató izraelitákat a magyar nemzet teljes értékű tagjainak minősítette, az antiszemitizmust elítélte.³

De miként értékelték helyzetüket azok a zsidók, akik erről a dualizmus korában a nyilvánosság előtt nyilatkoztak? Úgy ítélték, hogy az állam ugyanolyan jóindulattal viszonyul hozzájuk és felekezettükhöz, mint az ország keresztény lakosságához, hogy a keresztény magyar társadalom mindjobban befogadja őket, hogy előítéletessége magyarosodásuk előrehaladtával arányosan enyhül?

A kérdést leginkább azoknak a zsidóknak az esetében érdemes megvizsgálni, akik zsidóságukhoz való kötődésük mellett magukat magyarként, a magyar nemzet tagjaként definiálták, és életüket, illetve gyermekeik jövőjét keresztény honfitársaikkal együtt képelték el, velük egyenlőként, általuk teljes jogú és értékű magyarként elismerve. Az egyszerűség kedvéért neológ zsidóknak nevezem őket. Tőlük eltérően a keresztény magyar társadalomba integrálódni nem kívánó ortodox zsidóság zöme a hatalomtól elsősorban azt kívánta, hogy hagyja őt békén, vagyis hagyja élni vallása hagyományos előírásai szerint.⁴ E tekintetben alig lehetett oka panasza.⁵ Mivel az ortodox zsidók nem kívántak a közzsférában elhelyezkedni és nem törekedtek társadalmi befogadásra, az esetleges visszautasítástól is meg lettek kímélve. Mivel a hangzatos alkalmi deklarációkon túl nem azonosultak a magyarsággal, a magyarságukat tagadó antiszemita diskurzus sem okozhatott nekik különösebb fájdalmat. Az antiszemitizmus konkrét, a zsidókat anyagi helyzetükben vagy olykor testi épségükben fenyegető megnyilvánulásainak nyilván az ortodox zsidók sem örültek, de neológ hitfeleikhez képest érzelmileg jobban fel voltak vértézve ellene – mivel természetesnek tartották. A hagyományos zsidó értelmezés szerint ugyanis a zsidóellenesség Isten által népe számára kiszabott terv részét képezte, a Szentföldről bűneik miatt száműzött zsidók a Messiás eljöveteleig a Mindenható akaratából senyvedtek a nem zsidók elnyomása alatt.⁶

Az antiszemitizmus értelemszerűen a cionistáknak sem okozott csalódást, hiszen ideológiájuk kiindulópontját a diaszpórában élő zsidókat sújtó antiszemitizmus kiirthatatlan mivolta, a keresztény társadalomba való integráció lehetetlensége, illetve az ezen integrációra való törekvésnek a zsidó nép számára öngyilkos jellege képezte.⁷

Ami a neológ zsidókat illeti, annyi biztosan elmondható: roppant kevesen voltak közülük, akik

Az emancipációs törvény

helyzetüket olyannyira kilátástalannak látták, hogy megkeresztelkedtek vagy cionisták lettek.⁸ Ezzel azonban nem mondtunk sokat, hiszen attól, hogy valaki megmaradt a magyar nemzettel azonosuló zsidónak, hazájában és keresztény honfitársaiban még csalódhatott. Ám erről, vagy bármely más, önnön társadalmi helyzetükre kimondottan zsidóként reflektáló érzelmeikről a neológ zsidók a nyilvánosság előtt, néhány kivételtől eltekintve, csak felekezeti fórumokon vallottak: zsidó hetilapokban, folyóiratokban, évkönyvekben, rabbik esetében olykor a szószéken. Ez részben azzal magyarázható, hogy az általános közéletben a zsidóknak – a rabbik értelemszerű kivételével – nem illett zsidóként fellépniük, hiszen a konszenzusos megállapodás szerint zsidóságuk megnyilvánulásának legitimitere a magán- és felekezeti életre, a zsinagógára és a hitközségi intézményekre korlátozódott. Ám itt nem csupán egy külső elvárásnak való kénytelen megfelelésről volt szó. A szerepeket maguk a szerzők is szétválasztották. *A Hét* című irodalmi hetilapban, vagy később *Az Újság* című politikai napilapban Kóbor Tamás (zsidó-)magyar értelmiségiként nyilatkozott. Ha (magyar-)zsidóként kívánta elmondani véleményét, ezt az *Egyenlőségben*, a legolvasottabb neológ zsidó hetilapban tette.

Márpedig ha a felekezeti kiadványokban zsidóként nyilatkozó, a továbbiakban neológ értelmiség gyűjtőnévvel illetett hírlapíróknak, publicistáknak, rabbiknak a magyar zsidók helyzetéről vallott nézeteit vizsgáljuk, úgy kiderül: a dualizmust csak erős fenntartásokkal lehet a magyar zsidóság aranykorának tekinteni. A magyar zsidók helyzetét illetően ugyanis a neológ értelmiség az 1880-as évek elejétől a dualizmus végéig terjedő időszakban csak az 1890-es évek első felében, az egyházpolitikai reformok liberális fellángolásakor mutatkozott relatíve elégedettnek. E néhány évtől eltekintve helyzetértékelé-

sének alaphangja a csalódottság volt. Az alábbiakban ennek az egyre inkább állandósuló érzelemnek a kronologikus állomásait szeretném bemutatni.

A forrásként használható kiadványok terén legnagyobb részben az 1882 novemberétől megjelenő *Egyenlőség* című hetilapra támaszkodom. Egyfelől, mert a dualizmus alatt ez volt az egyetlen neológ lap, amely a kaució letétele révén hivatalosan is jogosult volt a politikai véleménynyilvánításra. Másfelől, mert az 1882-ben Bogdányi Mór által alapított, 1886-tól Szabolcsi Miksa által szerkesztett és kiadott, majd 1915-ben bekövetkezett halála után fia, Szabolcsi Lajos által vezetett hetilap volt az egyetlen neológ időszaki kiadvány, amelynek érdeklődési köre jóval túllépett a felekezeti közélet szűk horizontján, és a politikai eseményeken kívül kiterjedt a magyar zsidók életének, az ország keresztény lakosaival való együttélésüknek minden aspektusára.

TISZAESZLÁRI IDŐK

Nincs hír – jó hír? A kiegyezést és az ország zsidó vallású lakosainak 1867 végén törvényerőre emelt egyenjogúsítását követő bő évtized során a neológ értelmiség, amely az emancipáció előtt a *Magyar Izraelita* című hetilap köré tömörült, alig hallatta szavát. Elhallgatása részben a neológ felekezeti élet általános pangásával, a zsidó polgárságnak a hitközségi ügyek iránti közömbösségével magyarázható, részben a zsidóellenesség enyhe mértékével, úgy is mondhatnánk: a zsidó közösségi szolidaritás kényszerű mivoltának enyhülésével.⁹ Bár Istóczy Győző, a modern magyar politikai antiszemitizmus úttörő figurája első antiszemita beszédét 1875 áprilisában tartotta a képviselőházban, a „zsidókérdés” csak 1880-tól került a közéleti és sajtóviták előterébe. Az 1875-ben Kiss József szerkesztésében megjelent *Zsidó évkönyvben* a hírlapíró, utóbb történész Acsády Ignác még semmi okot nem látott aggodalomra, sőt bizakodóan írta, hogy a zsidók politikai emancipációja után „egykor bizonyára eljő a társadalmi emancipáció ideje is”.¹⁰ Hét évvel később, 1882 decemberében Acsády már Pauler Tivadart ostorozta, miután képviselőházi beszédében az igazságügy-miniszter helyben hagyta a nyíregyházi törvényszéknek a tiszaezslári perben folytatott eljárását, Acsády szavaival „az egyéni szabadság durva megsértését, a kínzást, a hamis tanúzásra csábítást, a valóban megtörtént bűntények mesterseges elleplezését”.¹¹

A történetírás egyöntetű véleménye szerint az 1880-as évek első felének a tiszaezslári vérváddal

kulmináló antiszemita válsága idején a politikai hatalom egyértelműen és határozottan szembeszállt a zsidógyűlölettel.¹² A neológ értelmiség ezt másképpen látta. Az egyik első, még burkolt szemrehányás a Pesti Izraelita Hitközség rabbijától, Kohn Sámuel-től származott, aki 1880 őszen, a zsidó újévkor tartott templomi beszédében megjegyezte: „Nincsen, ki a nemzet, vagy csak a törvény nevében tiltakoznék e közveszedelmes izgatás ellen.”¹³ Az *Egyenlőség* megjelenésétől fogva elmarasztalta a Tisza-kormányt és az elméletileg liberális parlamenti pártokat, amiért nem léptek fel elég határozottan az antiszemita uszítással, illetve zavargásokkal szemben.¹⁴ Amint írta Neumann Sándor fővárosi ügyvéd 1884 februárjában Tisza Kálmán, a Szabad-Elvű Párt és az antiszemitizmus viszonyáról: „Nem ő és nem az ő pártja volt annak szülő anyja. Hogy azonban az antiszemitizmus ily nagy terjedelmet vett, azért a teljes felelősség a kormánypártot és a kormányt illeti.”¹⁵

Ez az első kiábrándulás az államnak a zsidó állásjelentkezőkkel szembeni diszkriminációja által keltett csalódás nyilvános hangoztatása előtt is megnyitotta a zsilipeket. Ez a negatív megkülönböztetés olykor arra készítette az állásra pályázókat, hogy a keresztvíz alá hajtsák a fejüket, minek után az áhított állást általában megkapták.¹⁶ A *Pester Lloyd* parlamenti rovatát vezető Sturm Albert már az *Egyenlőség* hatodik számában kikelt Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter ellen, aki többek között „a zsidók nem alkalmazásával is foglalkozik”.¹⁷ Egy évvel később Neumann Sándor azt vitatta, vajon a következő országgyűlési választásokon támogató-e az a párt és kormány, amely „egyes zsidókat az őket tehetség, képzettség és szorgalom alapján megillető közhivatalnoki pályától elűti, mert zsidók”.¹⁸ Amikor 1884 nyarán az *Egyenlőség* úgy ítélte, hogy „a sokszor fölhánytorgatott jogegyenlőséget írott malaszttá törpíti a lábrakapott előítélet”, elsősorban arra gondolt, hogy bármely érdemet és hírnevet szerez is magának egy magyar zsidó tudós, a budapesti tudományegyetemen „csak a hitehagyás révén juthat a kathedrába”.¹⁹ 1887 nyarán a három évvel korábban indult *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratban Mezey Ferenc, a neológ hitközségek és a kormány között közvetítő Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának munkatársa is kifakadt: „Széles Magyarországon nincs egyetlen oly osztály, vallásfelekezet, vagy nemzetiség, mely iránt az állam – foglaljon bár vele szemben ellenséges állást el – mostohább volna, mint a zsidó iránt. Egy pillantás a magyarországi hivatalnoki és állami iskolai tanári karokra fényesebben beszél, mint ezer meg ezer részlet.”²⁰

Acsády Ignác

Az állami diszkrimináció a neológ értelmiséget keserű általánosításokra készítette. „Egyenlőség legfeljebb csak a közterhek viselésében mutatkozik, de semmiképpen sem a jogok élvezetében”, panasolta Neumann Sándor 1883 januárjában.²¹ „Az egyenjogúsítás minálunk Magyarországon csak papíron létezik, a valóságban nem”, tromfolt rá egy hónappal később az *Egyenlőség* névtelen cikkírója.²² Mezey Ferenc 1887 nyarán szintén azon kesergett, „minő kevesen vannak azok, kiket a törvény előtti egyenlőség eszméje teljesen áthat”, míg a legtöbben „hálát érdemlő önfeláldozást látnak abban, ha a liberálisizmussal tele véve szájukat, nekünk is helyet engednek a közös asztal szélén, a cigánysoron”.²³

Végül, de nem utolsósorban, az 1880-as évek antiszemitizmusa a neológ értelmiséget abban a hitében megrendítette, hogy a zsidók magyarosodása és hozzájárulása az ország fellendüléséhez lassan, de biztosan a zsidóellenesség elsorvadását is maga után vonja. „Mondjátok meg, mit értünk minden iparkodásunkkal – tette fel híveinek a költői kérdést Neumann Ede kanizsai főrabbi 1884-ben tartott

Kohn Sámuel

templomi beszédében –, mondjátok meg, hogy tárt karokkal fogadtak-e az ellenséges táborban?”²⁴ A kérdésre, vajon változtatna-e a viszonyokon, „ha hazánk összes zsidósága mintegy varázsütésre magyarul beszélne”, az *Egyenlőség* egy álnéven író szerzője 1889-ben lakonikusan annyit felelt: „Alig hiszszük.”²⁵

NYUGALMI IDŐSZAK

Pedig a hetilap szerzői ekkor már egy ideje úgy vélték, hogy az antiszemitizmus letűnt a politikai porondról. Ez legegységesebben abban mutatkozik meg, hogy már 1888-ban is alig írtak róla. Az 1889-es év első vezércikkében az *Egyenlőség* már nemcsak azon örvendezett, hogy a „nyilvános támadások elnémultak”, de azt is elégtétellel konstataálta, hogy bár „fehér hollóképpen” csupán, de az állami szférában is kezdtek megjelenni a zsidók.²⁶ Az 1890-es években az állami diszkriminációra vonatkozó panaszok nagyjából eltűntek a felekezeti lapok hasábjairól.

A csalódottság mindazonáltal még ebben az évtizedben, sőt első felében, az egyházpolitikai küz-

delmek fémjelezte liberális közhangulat közepette is fel-feltört, megannyi jeleként a felgyülemlett frusztrációnak. Példa erre a mérnök Vázsonyi Jenő (Vázsonyi Vilmos bátyja) megjegyzése, amikor 1890-ben a magyar zsidók adománygyűjtésbe fogtak az oroszországi üldözések elől menekülő hitsorsosaik számára, ám a gyűjtés vezetői keresztény honfitársaik könyörületére eleve alig apelláltak: „Zsidókért adakozni!» Ilyesmit hogyan lehet csak társadalmunkról fel is tételni, hol ez a szó »zsidó« a megvetés kifejezésének bevett formája.”²⁷ Két évvel később Enyedi/Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi egy, az ortodox zsidóságról szóló cikkben minden apropó nélkül írta: „Ki ne érezné közülünk fájdalomasan a hátráltatást, melyet jogai, kívánságai, reményei szenvednek csak azért, mert zsidó? És melyikünk ne érezné még fájdalomtabban azt a *névnélküli semmit*, mely »sárga folt«-ként megbélyegez bennünket még ott is, hol mit sem kívánunk; ki ne érezné azt a bizalmatlanságot, elfajultságot, lenézést, melylyel a társadalom bennünket fogad, lépünk bár fel, nem mint követelők, de mint adományozók! A társadalom még mindig nem ismer el bennünket egyenrangúaknak.”²⁸

Az efféle általános jellegű kifakadások mellett az 1890-es évek sajátossága annak az ismételt hangzottatott csalódásnak a kifejezése, hogy a zsidók magyarosodását a többségi társadalom kevésbé díjazza, mint a magyarosodásban csekélyebb eredményt felmutató nemzetiségeket. Egy 1890-ben kiadott könyvében Mocsáry Lajos neves függetlenségi politikus úgy találta, hogy „a zsidóságot oly elemnek, melyre biztosan számíthatnak a szabadság s a magyar nemzeti szabadság barátai, tekinteni semmi esetre sem lehet”.²⁹ Bár a politikai életben Mocsáry ekkor már jócskán elszigetelődött, véleményét a könyvére epésen reagáló *Egyenlőség* általánosnak ítélte: „Mocsáry és az egész magyar társadalom valóságos örömujjongásba törnek ki, ha egy tót, oláh, vagy szerb valami félig-meddig hazafias nyilatkozatot tesz; a hetedik mennyországban ringatódnak, ha egy tót csemete megtanul jól-rosszul magyarul, de semmibe se veszik, hogy a zsidók, akik nagyrészt németajkúak voltak, teljesen megmagyarosodtak.”³⁰ Három hónappal később egy, a zsidók és a német nyelv viszonyáról írt cikkében Vázsonyi Vilmos, aki az 1890-es évek első felében rendszeres vezércikkírója volt az *Egyenlőség*nek, hasonlóan vélekedett: „Itthon óriási üdvriadal üdvözöl minden szál nemzetiségi gyermeket, a ki megtanult egy magyar verset, a hírlapok lelkesedéssel írnak ama érdemes tanítóról, vagy lelkeszről, a kinek ez a nagy vívmány köszönhető; de a zsidóknál a bámulatos haladást, gyors magyarosodást

névben, érzésben, nyelvben, kultúrában, semmibe veszik.”³¹

Az 1890-es évek első felének további sajátossága a budapesti tudományegyetem egyre vehemensebb ostromozása, amiért a tanintézmény továbbra sem nevezett ki egyetlen zsidó vallású oktatót nyilvános rendes egyetemi tanárnak. Míg „az antiszemitizmus honában zsidó rektorok hirdetik a szabadelvűség diadalait”, írta 1890 őszén az *Egyenlőség* Németország kapcsán, „nálunk, a liberális Magyarországon, a vaskalaposság vigyorgó démonja áll az egyetem kapuja elé és feszülettel űzi el onnan a legdicsebbeket is, ha nem keresztények”.³² Három évvel később a hetilap főszerkesztője, Szabolcsi Miksa rohant ki az egyetem ellen: „Keresztvíz nem érintette zsidó fő, még ha különben egy világ forrna benne, a rendes tanárságig a mi budapesti tudomány-egyetemünkön még nem emelkedett.”³³ Ebben az esetben az elkeseredés nem sokkal később okafogyottá vált. 1894 őszén Schwarz (1912-től Szász-Schwarz) Gusztávot kinevezték a budapesti tudományegyetem jogi karának nyilvános rendes egyetemi tanárává. Marczali Henrik személyében nem sokkal később, 1895 márciusában a bölcsészkaron is meglett az első zsidó vallású nyilvános rendes tanár.³⁴

„Hát megtörtént”, lelkendezett az *Egyenlőség* Schwarz Gusztáv kinevezésének a hírére. A kinevezés, örvendezett a hetilap, „lebontott ismét egy korhadt válaszfalat, mely testvért elválasztott a testvértől”.³⁵ 1895-ben megszületett a zsidó vallást „bevetté” nyilvánító, a történelmi keresztény felekezetekkel egyenlő rangra emelő XLII. törvény, míg a *vallás szabad gyakorlásáról* szóló XLIII. törvény végre lehetővé tette, hogy keresztények áttérhessenek a zsidó vallásra. Egy évvel később a magyar zsidók immár teljes, egyéni és felekezeti egyenjogúságuk birtokában ünnepelhették az ország ezeréves fennállását. A millenniumi ünnepségek előestéjén egy ifjú zsidó költő, bizonyos Varsányi Gyula ekképpen rajongott az *Egyenlőség* címlapján: „S mert látta: mily híven szereti a hazát, / A haza üdvéért vagyont életet ad, / A zsidót a magyar testvérül fogadta, / Kitárta hű keblét, szívét neki adta.”³⁶

KIÚJULÓ VÁLSÁG

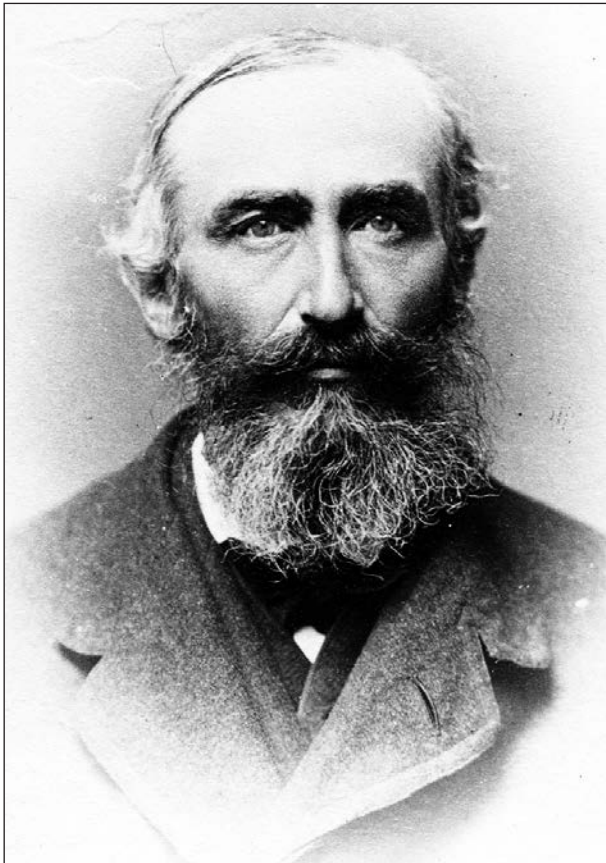
Az 1890-es években megritkult, és szinte kizárólag társadalmi sérelmekre korlátozódó panaszok után a századfordulón a *politikai* sérelmek látványos kiújulásának lehetünk tanúi. Amiként korábban Tisza Kálmánt, a kormányfői posztot 1899 februárjától elfoglaló Széll Kálmánt a neológ értelmiség részben szintén passzivitásáért ostromozta – amiért

Neumann Ede

nem szállt szembe a „reakciós”, vagyis agrárius és klerikális erők térnyerésével a kormányzó Szabadelvű Pártban.³⁷ Emellett újból megjelentek az állami hivatalra aspiráló zsidók diszkriminációjáról szóló panaszok. Amint írta 1900 végén Kóbor Tamás, az *Egyenlőség* ez időben gyakori vezércikkírója: „Ez az ország nem felekezeti állam, de hivatalra csak a keresztény felekezetű tarthat igényt. Nem üldöz minket senki, csak ha élni akarunk, hát keresztlevelet kérnek tőlünk. Nem Molnár apát, aki néppárti, hanem a magyar királyi kormány, amely szabadelvű. Most pedig csak tessék tovább vitatkozni azon, hogy van-e a szabadelvűségben irányváltás, vagy sem.”³⁸

Az 1880-as évekhez képest újdonságot jelentett a neológ értelmiség csalódása a kormány gazdaságpolitikájában. E politikát az *Egyenlőség* a zsidók ipari és kereskedelmi érdekeire nézve durván sértőnek minősítette, egyrészt az agráriusoknak kedvező szakpolitikai lépések, így az úgynevezett őrlési forgalom megszüntetése, másrészt és főleg az 1895-ben alakult antiszemita Néppárt és az 1896-ban létrejött Magyar Gazdaszövetség fogyasztási szövetkezeteinek a támogatása miatt.³⁹ „Nem ütök a zsidót, nem helyezik kivételes törvények alá – írta Kóbor Tamás 1900 júniusában a Széll-kormány politikájáról –, csak gazdaságilag kiépitik az országot úgy, hogy éppen a zsidó ne tudjon megélni.”⁴⁰ Egy hónappal később Szabolcsi Miksa kelt ki a falusi zsidó boltosokat koldusbotra juttató néppárti fogyasztási szövetkezetek és a „tömeges egzisztenciariantásra és kolduscsinálásra” áldását adó Széll-kormány ellen.⁴¹ Egy évre rá Kóbor Tamás egyértelmű

Tisza Kálmán

szembeállásra hívta fel olvasóit azzal a kormányzati liberalizmussal, „mely többé nem liberalizmus, hanem egy óriási hamis firma alatt dolgozó keresztény szövetkezet”.⁴²

A korábbiaknál indulatosabb hangnem a zsidók társadalmi kirekesztettségét ecsetelő írásokban is megmutatkozott. Ezekben a cikkekben a neológ értelmiség ugyanazt az uralkodó osztályt bírálta, amely ellen politikai tárgyú cikkeiben is mindinkább kikelt. 1902 elején kiderült, hogy a farsangi bálók közül az egyik lelegegánsabbnak tartott jószágzbál rendezősége, élén Wekerle Sándor volt és jövődöbéli miniszterelnökkel, egyetlen zsidót sem vett fel az 1500 fős vendéglistára. „A zsidómentes jurista-vigasságot megjegyezzük magunknak”, jegyezte meg az *Egyenlőség*, majd leszögezte: „Wekerle Sándorék demokráciát hirdetnek – antiszemita politikát üznek. Tudomásul vesszük, és köszönjük, hogy nyílt kártyával játszanak. Az ajtómu-tatást megértjük, de nem fogjuk elfeledni sem.”⁴³ Amint a „társaságról”, vagyis a keresztény társadalmi elitről írta a hetilap félévvel később: „A keresztény társadalomnak az az újabban meggyökere-

ződött és klerikális agitációk folytán kifejlődő felfogása, hogy akármilyen intelligens a zsidó, társaságba nem való. [...] A zsidó nem tud pozíciót szerezni a társaságban, az úgynevezett keresztény társaságban, amely vagy lenézi a zsidót, vagy ellen-szenvvel viseltetik iránta.”⁴⁴

A Széll-kormány 1903 júniusában megbukott. A Szabadelvű Pártban a tőkés liberális szárny előretörését jelentő Khuen–Héderváry- és Tisza István-kormányok idején (1903–1905) a neológ értelmiség politikai aggodalmai jelentősen enyhültek. Ám rosszkedve nem hagyta el. Egyrészt, mert szerinte a zsidó álláskereső állami diszkriminációja sem enyhült. E diszkriminációt ekkor már fiatalabb rabbik is szóvá tették, így 1904 őszén Edelstein Bertalan budai rabbi, aki a zsidó újkor tartott zsinagógai beszédében keserűen ironizált azokon az állami hivatalokon, „melyek elfoglalásán zsidónak már születésénél fogva nincs tehetsége, esze, jelleme, készsége”.⁴⁵ Másrészt mert a neológ értelmiségben tovább erősödött a már korábban is megfogalmazott meggyőződés, miszerint a keresztény magyar társadalom képtelen a zsidókat egyéni érdemeik, társadalmi tevékenységük alapján ítélni, mivel nem tud elvonatkoztatni „zsidó” voltuktól. A „szereplő zsidó ember – írta Szabolcsi Miksa 1903-ban –, hiába mondja, hiába hirdeti, hiába hiszi, vallja, hogy mint politikus, mint a köz embere, mint polgár, mint magyar, mint író, mint művész, mint tudós, vagy mit tudom én, mint micsoda cselekszik: odaát *csak a zsidót* látják benne.”⁴⁶ E megállapításhoz társult a szintén nem újkeletű, de egyre határozottabban megfogalmazott állítás, miszerint a zsidók elmagyarosodása nem gyengíti az antiszemitizmust. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1905 februárjában megjelent évkönyvében Schächter Miksa már végleg leszámolt a magyarosodás előítélet-oldó képességével: „Ne áltassuk magunkat azzal – írta az állami gyermekmenhely főorvosa –, hogy az assimilációnak akár mily foka, azokat, a kiknek szemében a zsidóság szálla, a zsidósággal kibékíti.”⁴⁷

A ZSIDÓELLENES KORMÁNY

Fejérváry Géza rövid életű „darabontkormányának” zavaros és a neológ értelmiséget óvatosságra intő időszaka után az 1906–1910 közötti koalíciós érával, vagyis a Szabadelvű Párt harmincéves uralmát felváltó, többségében agrárius meggyőződésű új képviselőházzal és a Néppárt egy tagját is magában foglaló második Wekerle-kormányval beköszöntött a neológ értelmiség szerint a zsidók iránt

1867 óta legellenségesebb országgyűlés és kormányzat. A neológ értelmiség ezekben az években is emlegette a meg nem szűnő állami diszkriminációt,⁴⁸ a zsidók súlyosbodó társadalmi kirekesztettségét,⁴⁹ de elsősorban a kormány tevékenységével és a képviselőház magatartásával foglalkozott.

Ennek egyik oka, hogy korábban egyetlen kormány sem váltott ki ennyiféle panaszt. A koalíciós kormány négy éve alatt a neológ értelmiség egyváltéban bírálta a kormányt, amiért a korábbiaknál is erőteljesebben támogatta a zsidó kiskereskedőkkel szemben e támogatás révén tisztességtelen versenyelőnyt élvező fogyasztási szövetkezeteket; amiért a kereskedelemügyi minisztérium élén álló Kossuth Ferenc nem állt ki a kereskedők érdekei és becsülete védelmében; amiért Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter pártfogolta a kongregációkból kikerült harciasan katolikus tanárok térnyerését a közoktatásban; amiért minisztériuma izraelita felekezettel foglalkozó ügyosztályának a vezetője folyamatosan és a lelehetetlenebb ürügyekkel vegzálta a zsidó hitközségeket és intézményeket.⁵⁰

A másik ok abban rejlett, hogy a kormány egyik kezdeményezése kétségtelenül diszkriminatív volt a zsidó vallásfelekezettel szemben, a jogegyenlőség látványos kormányzati ignorálása pedig végképp kiverte a biztosítékot. Apponyi Albert 1906-ban bejelentette, hogy a protestáns egyházak régi követel-

Eisler Mátvás

lésének engedve fokozatosan érvényt szerez az 1848. évi XX. törvény 3. paragrafusának, amely az államra hárította a bevett egyházak és iskoláik fenntartásának a költségeit. Az 1848 óta alkalmazásra váró paragrafust ténylegesen ekkor sem hajtották végre, ám ennek címén a kormány az addigi állami dotáción felül 1907-től egy, 1908-tól két, majd 1909-től hárommillió koronával megemelte a protestáns felekezeteknek nyújtott éves segélyt.⁵¹ A gond az volt, hogy a törvényparagrafus végrehajtásáról szóló nyilatkozataiban Apponyi egy szóval sem tett említést az 1895 óta úgyszintén bevett zsidó felekezetről.⁵² Az 1909. évi költségvetés ugyan 90 000-ról 130 000 koronára emelte a zsidó felekezetnek nyújtott dotációt, de ez sovány vigasz volt, tekintve, hogy a népességszámban több mint tízszer kisebb unitárius felekezet állami segélyre ekkor 235 000 koronára rúgott.⁵³

Az *Egyenlőség* hasábjait ellepő, ezekben az években az egyébként visszafogott *Magyar-Zsidó Szemle*ben is felbukkanó dühös kifakadásokkal hosszú oldalakat lehetne megtölteni. Az érzelmi felindulás érzékeltetésére csak néhány példával szolgálok. Ami a kormány, illetve a képviselőház politikai orientációját illeti, Kóbor Tamás a házban abszolút többséggel rendelkező Függetlenségi Pártot 1907 elején „antiliberalis és antiszemita hordalék”-nak minősítette.⁵⁴ A *Magyar-Zsidó Szemle* ugyanekkor

Vázsonyi Vilmos

úgy ítélte, hogy a kormány és a Függetlenségi Párt vezérlete alatt „egyre sűrűbben hangzanak fel a középkor eszméi”.⁵⁵ Az *Egyenlőség* 1908 őszén arra jutott, hogy az 1906-ig a Néppárt sajátjának tekinthető „terrorisztikus, klerikális politika” immár „a koalíciós többségben ipso facto irányító elvé lett”,⁵⁶ majd 1909 elején kijelentette: „Az antiszemitizmus nem társadalmi nyavalya többé, hanem kormány-irányzat”.⁵⁷

A zsidó felekezet csekély állami segélyezése, illetve mellőzése az 1848. évi XX. törvény 3. paragrafusa végrehajtásából szintén keserű reakciókat váltott ki. A zsidó felekezettel „az állam mint mostoha gyermekével bánik”, írta a *Magyar-Zsidó Szemle* 1907-ben.⁵⁸ Egy évvel később az alamizsnának minősített állami segélyről az *Egyenlőség* úgy vélte, hogy „megcsúfolása a zsidó felekezetnek”, a zsidó felekezet kizárása a nevezetes paragrafus végrehajtásából pedig „minden törvényes és alkotmányos állapotnak kijátszása és idomtalan megcsúfolása”.⁵⁹ A legnagyobb csalódást talán a zsidó felekezet törvényesen bevett státuszának, a bevett felekezetek közötti törvény szavatolta jogegyenlőségnek a kormányzati ignorálása váltotta ki. Amint írta Kóbor

Wekerle Sándor

Tamás 1908 májusában: „Tényleg már az az állapot, hogy a jogegyenlőség és viszonyosság a recipiált felekezetek közt már csak nem is írott malaszt.”⁶⁰ A koalíciós kormány hatalomra lépéséig, tromfolt rá egy másik cikk 1909 elején, „senki sem gondolt arra, hogy az élő törvény csak egy rongyos papíros”.⁶¹

JOBB, DE MÉGSE JÓ

A koalíció bukását követő 1910-es országgyűlési választásokon a nagybirtok és a zömében zsidó nagypolgárság kényes, de működő egyensúlyára épülő Nemzeti Munkapárt abszolút többséget szerzett. A munkapárti, majd az 1917–1918-as koalíciós kormányok alatt a neológ értelmiségnek a kormánnyal szemben megfogalmazott sérelmei ritkulnak. A második Wekerle-kormány bukása után az 1848. évi XX. törvény 3. paragrafusa végrehajtásának az ügye rendeződött. Némi tétovázás után Zichy János kultuszminiszter 1911 májusában kijelentette a képviselőházban, hogy a törvényt fokozatosan az izraelita felekezetre is alkalmazni kívánja.⁶² Ha nem is „az 1848. év XX. t.-cz. 3. §-a értel-

Szabolcsi Miksa

mében leendő segélyezésére” címén, amint tette ezt a protestánsok esetében, de a kormány a zsidó felekezet éves állami dotációját jelentősen megemelte: 1911-ben 180 000, 1912-ben 300 000, 1913-ban 320 000 koronára. Az összeg azonban így is nagyjából azonos maradt (bár 1913-ra valamivel nagyobb lett), mint a tizedannyinál is kevesebb hívővel bíró unitáriusok segélye.⁶³ Ez magyarázza, hogy miután a zsidó felekezet dotációja az 1914–1915-ös költségvetési évre szóló büdzsében nem emelkedett tovább, az *Egyenlőség* újfent „keserves csalódás”-ról beszélt.⁶⁴

A dualizmus utolsó nyolc éve során a neológ értelmiség számára akadtak lelkesítő pillanatok. Ilyen volt 1913-ban Heltai Ferenc budapesti főpolgármesterré, ugyanebben az évben Vadász Lipót igazságügyi államtitkárrá, majd 1917-ben a szintén zsidó vallású Vázsonyi Vilmos igazságügy-miniszterré kinevezése.⁶⁵ Az alaphang mégis a csalódottságé maradt, mivel a neológ értelmiség szerint a közszférában és a közoktatásban elhelyezkedni törekvő zsidók diszkriminációja nem szűnt meg, a kongregációk befolyása a közoktatásban nem csökkent, a falusi zsidó kiskereskedők sorait az államilag támogatott fogyasztási szövetkezetek tovább ritkították, és noha az agráriusok súlya a képviselőház kormánypárti többségében jelentősen mérséklődött, egyes ellenzéki képviselők antiszemita tirádái nemcsak a szinte teljes ellenzék körében, de a munkapárti padsorokban is nehezen palástolt tetszést arattak.⁶⁶

Egyszóval a neológ értelmiség szemében az alapprobléma nem változott: keresztény honfitársaikkal a zsidók csak papíron voltak egyenlők. Amint írta 1912-ben Weiszburg Gyula, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára az általa szerkesztett *Hitközségi Szemlében*: „Hogy a zsidók egyenjogúsága tulajdonképpen hazugság, hogy ezt, különösen finomabb, ideálisabb követelményeiben, sohase is kezdték komolyan venni, se nem új, se nem merész állítás; azt a miniszterelnöktől az utolsó falusi bakterig, a zsidó főrendiházi tagtól a legtollasabb pajeszű chevra sameszig mindenki tudja.”⁶⁷ Ha állampolgári kötelességek teljesítéséről van szó, az állam követelőző a zsidókkal szemben, vélekedett 1917-ben Mezey Ferenc, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodának ekkor már alelnöke, ám ahol jogokat kéne biztosítani, „ott a zsidók jogait vagy teljesen megvonja, vagy látszat szerint adja meg, vagy olyképpen nyirbálja körül, hogy a jogegyenlőség eszméje pirulva vonul félre”.⁶⁸

A neológ értelmiség érzelmi hangulatát tekintve, ezeket az éveket a reményvesztett kiábrándultság és a dühödt felhorgadások váltakozása jellemezte.

Biró Lajos

Az előbbire az *Egyenlőség* formailag legrendhagyóbb vezércikkét idézném. Szabolcsi Miksának ez az 1912 őszi megjelent tanmeséje egy fiatal magyar zsidó elképzelt életútját mutatja be. Miután a világi kultúra iránti érdeklődése miatt kidobják a jesivából, a fiatalember beleveti magát a modern életbe, „az elmagyarosodott kultúrzsídóság jelesévé válik”. Ám társadalmi felemelkedésének minden fontos szakaszánál beleütközik a többségi társadalom ellenségességébe, míg elkeseredésében egy nap hajdani mesterének, a jesivát vezető rabbinak írt, Szabolcsi által „idézett” levélben kiönti a lelkét: „*Nem akarnak bennünket. Mi igenis örömet közeledünk feléjük és mikor azt hisszük, hogy elértük őket, visszalöknek, csúffá tesznek. [...] Sob'sem fogjuk megnyerni tetszésüket. Nektek [mármint az ortodox zsidóknak] azt mondják, miért nem magyarosodtok, míg bennünket [vagyis a neológokat] azért nem szeretnek, mert, mint ők mondják, a magyar kultúrát magunknak foglaljuk le. Ott azt mondják, a zsidók miért csupán csak kereskedők, máshol az a nagy baj, hogy a zsidók a többi pályákat is ellepik. Bármit cselekedjünk, szerintük nem jól cselekszünk, s ha még oly dicső dolgokat művelünk, nem tudják leküzdeni ellenszenvüket.*”⁶⁹

A dühös kifakadásokat szintén csak egy példával illusztrálnám. Az első világháború kitörésének nap-

jaiban egy fiatal zsidó középiskolai tanárjelölt, aki nek értésére adták, hogy keresztlevél hiányában ne reménykedjen kinevezésben, öngyilkos lett. A tragédiáról vezércikkben beszámoló fiatal ügyvéd, Mezey Sándor minden korábnál indulatosabban reagált: „Az állam, azáltal, hogy a tanulást önnek és társainak lehetővé és könnyűvé tette: rávitte és rábízta önt egy pályára, melyen támogatásával boldogulást ígért és boldogulás helyett a revolvergolyót nyújtotta önnek, csak azért, mert ön zsidó, semmi másért, csak azért, mert zsidó. [...] Önnek nyomorognia kellett, mert zsidó volt, nem kapott állást, mert zsidó volt és meg kellett halnia, mert zsidó volt. [...] Ön már bizonyára megbocsátott a túlvilágon ennek az államnak és ennek a társadalomnak, mely az egyenlő jog alapján levitte volna önt ágyútölteleknél a szerb csatákra, de az egyenlő jog alapján nem adott az ön zsidó kezébe kenyeret. És bocsásson meg nekünk is, akik a polgári jogoknak, és mert élünk, az élet jogainak fanatikusai vagyunk, s mert az ön sírja előtt, mikor búcsúzóra nyújtjuk, keményen és elkeseredetten ökölbe szorul a kezünk.”⁷⁰

BALRA ÁT

A századforduló polgári radikálisaitól a marxista történetírás által átvett, majd tőlük az utóbbi időkig átörökített klisé szerint a hagyományos elithez legalább a közéletben hasonlító – kimondva-kimondatlanul zsidó – polgári középosztály a politikában sem fordult szembe ezen elittel, elismerte elsőségét, hozzá igazodott.⁷¹ A neológ értelmiség esetében ez bizonyíthatóan nem így történt. Amint láttuk, a kormány kemény bírálattól sem fogta vissza magát. Ám szembefordulása a hagyományos elittel az alkalmi bíráltnál jóval tovább ment.

Az 1880-as években már megmutatkozó, majd az 1900-as évektől mélyülő és állandósuló csalódás hatására, amiért a remélt és elvárt tényleges jog- és esélyegyenlőség nem valósult meg, a neológ értelmiség a kiutat és megoldást az ország demokratizálásában jelölte meg. Liberális hitvallása az 1900-as évek első felétől mindinkább eltolódott a ténylegesen demokratikus politikai berendezkedés szorgalmazása felé, ami legegységesebben az általános titkos választójog bevezetésének sürgetésében nyilvánult meg. A Khuen-Héderváry-kormány felállításakor, 1910 januárjában az *Egyenlőség* már „legszélsőbb demokráciát” követelt, „radikális”, illetve „gyökeres” reformokat.⁷² Ekkor már két évtizede méltatta a magyarországi munkásmozgalmat, illetve általánosságban a szocializmust.⁷³

A neológ értelmiség 1918 végén egy emberként támogatta az őszirózsás forradalmat. Jelzésértékű, hogy az *Egyenlőség*nek a forradalom után megjelenő első vezércikkét nem a hetilap szerkesztője vagy valamelyik belső munkatársa jegyezte, hanem az író Biró Lajos, a Károlyi-kormány külügyi államtitkára. Nyitó mondatában egy „régóta szükséges belső átalakulás”-t ígért.⁷⁴ Joggal bízhatott benne, hogy egyetértő fülekre talál.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd például Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. I–II. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997, I. 1. A dualizmus „aranykorként” való posztumusz minősítését értelmezi Prekup Anikó: Az asszimilációs paradigma fogságában. A polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai. In: Bárány Attila – Bacsa Balázs Antal szerk.: *Történelmi Tanulmányok XXIII. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2015. 157.
- ² Michael M. Meyer: *Jewish Identity in the Modern World*. University of Washington Press, Seattle – London, 1990.
- ³ Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 9., 145., 586.
- ⁴ Nathaniel Katzburg: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: Bela Vago ed.: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Westview Press, Boulder, 1981, 49–55.; Jacob Katz: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: Yehuda Don – Victor Karady eds.: *A Social and Economic History of Central European Jewry*. Transaction Publishers, 1990, New Brunswick – London. 13–31.; Michael K. Silber: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: Jack Wertheimer ed.: *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem, 1992. 23–84.
- ⁵ Miklós Konrád: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs* 39, no. 2 (2009). 169–172.
- ⁶ Ben Halpern: Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History. In: Jehuda Reinhartz ed.: *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses*. University Press of New England, Hanover – London, 1987. 4–6.
- ⁷ Amikor a zsidók elkezdnek asszimilálódni, írta a Magyarországi Cionista Szervezet a magyar kormánynak 1909-ben intézett emlékiratában, „ekkor kezdődik a megdühödésig hajtott hitehagyás [...] megtagadása mindannak, ami zsidó”. Lásd *A magyarországi cionisták országos bizottságának emlékirata a magyar királyi kormányhoz és az országgyűlés tagjaiboz*. Magyarországi Cionista Szervezet, Budapest, 1909. 3. A magyarok leküzdhetetlen zsidóellenességéről a magyar nyelvű cionista lapok és röpiratok érthetően óvatosan írtak. Lásd a budapesti cionista magántisztviselők és kereskedelmi alkalmozottak egyesületének brosúráját: *Zsidók! A „Judea”* kiadása, Budapest, 1909.

- ⁸ A konvertitáknak a teljes zsidó lakossághoz mért arányáról: Konrád 2014. 249. A cionisták – egyértelműen szerény – számáról pontos adattal nem rendelkezünk, az 1900-as években 3–5000 körül ingadozhatott. Komáromi Sándor: Új irányban. *Egyenlőség*, 1906. augusztus 26. 1.
- ⁹ Az antiszemitizmus és a kollektív zsidó identitástudat viszonyára: Konrád Miklós: Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 54. évf. 2012. 3. sz. 455–458.
- ¹⁰ Acsády Ignác: Eötvös József és a zsidók. In: Kiss József (Szentesi Rudolf) szerk.: *Zsidó évkönyv. Első évfolyam. 1875–1876*. Franklin-Társulat, Budapest, 1875. 32.
- ¹¹ Acsády Ignác: Pauler Tivadar és a nyíregyházi törvényesék. *Egyenlőség*, 1882. december 3. 1. Beszédében Pauler Tivadar Mezei Ernő függetlenségi párti képviselő interpellációjára válaszolt. Lásd *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőbáczának naplója*. VII. köt. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1882. 293–296. A tiszsaeszlári per jogász szempontú értékelését adja Blutman László: *A rejtélyes tiszsaeszlári per*. Osiris, Budapest, 2017.
- ¹² Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press, Princeton, 1982. 116–117.; Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Indiana University Press, Bloomington, 1983. 88., 93–94.; Robert S. Wistrich: Dilemmas of Assimilation in Central Europe. In: *Between Redemption and Perdition: Modern Antisemitism and Jewish Identity*. Routledge, London – New York, 1990. 89–90.; Erényi Tibor: Zsidók és a magyar politikai élet (1848–1938). *Múltunk*, 39. évf. 1994. 4. sz. 8.; Vermes Gábor: *Tisza István*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 61.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Osiris, Budapest, 2001. 277.; Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 365–366.
- ¹⁵ Kohn Sámuel: *Mit tegyünk az ellenünk intézett támadásokkal szemben. Ünnepi beszéd*. Zilahy Sámuel, Budapest, 1880. 5.
- ¹⁴ Acsády Ignác: Pauler Tivadar és tanácsadói. *Egyenlőség*, 1882. december 10. 1–2.; Steiner József: A zsidó hitközségi előjáróságoknak. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 2. 4–5.; Válasz Somssich Pál országos képviselő úrnak. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 16. 1–2.; Zárszó. *Egyenlőség*, 1883. október 7. 1–2.; A mit a statisztika beszél. *Egyenlőség*, 1884. november 23. 3–4.; Tisza jubileumához. *Egyenlőség*, 1885. november 29. 1–2.
- ¹⁵ Dr. N. [Neumann Sándor]: A zsidóvita. *Egyenlőség*, 1884. február 10. 1.
- ¹⁶ Az állami diszkriminációt részletesen tárgyalja Konrád 2014. 104–139.
- ¹⁷ Sturm Albert: A mit zsidó tolkodásnak neveznek. *Egyenlőség*, 1882. december 10. 3.
- ¹⁸ Dr. N. [Neumann Sándor]: Somogy megye. *Egyenlőség*, 1883. november 18. 1–2.
- ¹⁹ Fejér: Zsidók az egyetemen. *Egyenlőség*, 1884. augusztus 3. 5.
- ²⁰ Mezey Ferenc: A választások. *Magyar-Zsidó Szemle*, 4. évf. 1887. 6. sz. 363.
- ²¹ Neumann Sándor: Zsidó preponderancia. *Egyenlőség*, 1883. január 14. 4.
- ²² Egenjogúsítás nálunk és máshol. *Egyenlőség*, 1883. február 4. 2.
- ²³ Mezey 1887. 362.
- ²⁴ Neumann Ede: Szabadság és vallás. In: *Hitszónoklatok és beszédek*. Első kötet. Wajdits József, Nagy-Kanizsa, 1886. 26.
- ²⁵ -t -a.: Jargon és egyenlőség. *Egyenlőség*, 1889. február 17. 13.
- ²⁶ Antroposz: Visszapillantás. *Egyenlőség*, 1889. január 6. 1.
- ²⁷ Verus [Vázsonyi Jenő]: Emléklap az orosz zsidókért. *Egyenlőség*, 1891. augusztus 14. 2.
- ²⁸ Enyedi Mátyás: Modus Vivendi. *Egyenlőség*, 1892. július 22. 3. [Minden kiemelés az eredetiben – K. M.]
- ²⁹ Mocsáry Lajos: *Az állami közigazgatás*. Singer és Wolfner, Budapest, 1890. 95–96.
- ³⁰ Negyvennyolczas: Mocsáry Lajos a zsidók ellen. *Egyenlőség*, 1890. január 26. 2–3. A zsidók teljes nyelvi magyarosodására vonatkozó állítás távol állt a valóságtól. 1890-ben a szorosan vett Magyarországon a zsidó vallásúak 63,8%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 10. köt. *Végeredmények összesefoglalása*. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 27.) Athenaeum, Budapest, 1909, táblás kimutatások. 132.
- ³¹ Vázsonyi Vilmos: A zsidók és a német nyelv. *Egyenlőség*, 1890. április 25. 1.
- ³² Dr. Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1890. szeptember 5. 5–6.
- ³³ Szabolcsi [Miksa]: Nobilis tett. *Egyenlőség*, 1893. június 9. 8.
- ³⁴ Konrád 2014. 123–124.
- ³⁵ Fleischmann Sándor: Az első zsidó rendes jogtanár. *Egyenlőség*, 1894. szeptember 14. 3–4.
- ³⁶ Varsányi Gyula: Ezer év. *Egyenlőség*, 1896. május 1. 1.
- ³⁷ Fleischmann Sándor: Aggodalmak. *Egyenlőség*, 1900. április 29. 1–3.
- ³⁸ Kóbor Tamás: Modern makabeusok. *Egyenlőség*, 1900. december 16. 1–2.
- ³⁹ Az őrlési forgalomról: Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I–II. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934, II. 225–226. A szövetkezetekről: Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok*, 108. évf. 1974. 1. sz. 7., 12–13., 17–18., 53–54.
- ⁴⁰ Kóbor Tamás: Kikoplaltatás. *Egyenlőség*, 1900. június 24. 1–2.
- ⁴¹ Szabolcsi Miksa: Nyílt szó. *Egyenlőség*, 1900. július 22. 1–3.
- ⁴² Kóbor Tamás: Politika. *Egyenlőség*, 1901. július 7. 1–2.
- ⁴³ Hazug demokrácia. *Egyenlőség*, 1902. január 26. 10.
- ⁴⁴ Br. J.: A zsidóság és a társadalom. *Egyenlőség*, 1902. augusztus 3. 2–3.
- ⁴⁵ Edelstein Bertalan: A vádló és a védő. 5665. Újév első napján. In: *Zsinagógai beszédek*. Szerző kiadása, Budapest, 1906. 30.
- ⁴⁶ Szabolcsi Miksa: A politikai helyzet és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1903. október 4. 2.
- ⁴⁷ Schächter Miksa: Az assimilatióról. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv. 1905*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 1905. 281.
- ⁴⁸ Eisler Mátyás: A magyar zsidók emancipációja. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv. 1908*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 1908. 310–311.
- ⁴⁹ Szabolcsi Miksa: A katolikus nagygyűlés ötletéből. *Egyenlőség*, 1907. szeptember 1. 2.
- ⁵⁰ Soltész Adolf: Tünetek. *Egyenlőség*, 1906. július 8. 3.; Fleischmann Sándor: Én reakciót látok. *Egyenlőség*, 1906. szeptember 30. 1–3.; Szabolcsi Miksa: A felekezet becsülete. *Egyenlőség*, 1907. december 29. 2.; Pató Pál: Garázda legények. *Egyenlőség*, 1908. április 12. 7.; Idem [Mezey Sándor]: Egy kis összefoglalás. *Egyenlőség*, 1908. augusztus 16. 1–2.; Becsületes fegyverek. *Egyenlőség*, 1909. január 10. 1–2.; Sza-

- bolcsi Miksa: Hitközségeink sanyargatása. *Egyenlőség*, 1909. február 28. 1–3.; Hadd temetkezzenek! *Egyenlőség*, 1909. június 27. 1–2.
- ⁵¹ A református zsinati törvény. *Budapesti Hírlap*, 1906. június 21. 6.; Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar korona országai részére az 1907. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1906. 214.; Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1908. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1907. 220.; Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1909. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1908. 224.
- ⁵² Apponyi látványos hallgatása az izraelita felekezetről különösen a törvényparagrafus végrehajtását részletező 1908. május 20-i képviselőházi beszédét követően szült felháborodást a zsidó felekezeti körökben. Apponyi beszéde: *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 19. köt. Athenaeum, Budapest, 1908, 21–30. A reakciók: Idem [Mezey Sándor]: Megint az 1848: XX. tc. *Egyenlőség*, 1908. május 24. 1–2.; Spector [Kóbor Tamás]: A kormány indulata. *Egyenlőség*, 1908. május 31. 1–2.; [Blau Lajos:] A szervezet. *Magyar-Zsidó Szemle*, 25. évf. 1908. 3. sz. 225.
- ⁵³ Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1909. évre* 1908. 224.
- ⁵⁴ Spector [Kóbor Tamás]: A függetlenségi párt züllése. *Egyenlőség*, 1907. január 13. 2.
- ⁵⁵ [Blau Lajos:] Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle*, 24. évf. 1907. 1. sz. 22.
- ⁵⁶ Hozzászólás. *Egyenlőség*, 1908. szeptember 13. 4.
- ⁵⁷ Spector: Egy vétség körül. *Egyenlőség*, 1909. január 3. 3.
- ⁵⁸ [Blau Lajos:] 1907. 21.
- ⁵⁹ Mezey Sándor: Sérelmeink. II. *Egyenlőség*, 1908. január 19. 7.
- ⁶⁰ Spector [Kóbor Tamás] 1908. 1.
- ⁶¹ Spector 1908. 2.
- ⁶² *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 7. köt. Athenaeum, Budapest, 1911. 479–480.
- ⁶³ Vallás- s közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1911. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1910. 200.; Vallás- s közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1912. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1911. 214.; Vallás- s közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1915. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1912. 230.
- ⁶⁴ Felekezetünk államsegélye. *Egyenlőség*, 1914. március 22. 5.
- ⁶⁵ Kiss Arnold: Heltai Ferenc. *Egyenlőség*, 1913. február 16. 1–2.; Zsidó államtitkár. *Egyenlőség*, 1913. május 11. 1–2.; Lakatos László: Vázsonyi Vilmos. *Egyenlőség*, 1917. június 16. 1–2.
- ⁶⁶ A következő cikkek a témákban megjelent írásoknak első-sorban hangnemtük vehemenciája miatt választott illusztrációi. Az állami diszkriminációról: Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1911. szeptember 10. 4–5.; A miniszterelnök utálja az antiszemitizmust. *Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911. 9. sz. 291–292.; Gábor Andor: Levél a zsidó atyához. *Egyenlőség*, 1912. augusztus 18. 8. A kongregációknak a közoktatásban tapasztalható befolyásáról: Idem [Mezey Sándor]: Iskolák. *Egyenlőség*, 1911. február 12. 6–7.; Mezey Sándor: Megint az iskolák. *Egyenlőség*, 1911. február 26. 3–4.; Kecskeméti Vilmos: Kongreganisták portyázó úton. *Egyenlőség*, 1911. szeptember 10. 3–4. A falusi zsidó kiskereskedőket tönkretévő szövetkezetekről: Weiszburg Gyula: Kelő-szálló remények. *Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911. 11. sz. 318–320.; Blau Lajos: A zsidók a gazdasági életben. *Magyar-Zsidó Szemle*, 30. évf. 1913. 1. sz. 16. A képviselőház reakciójáról a párttonkívüli 48-as Polónyi Géza többórás beszédére: A tisztelt házból. *Egyenlőség*, 1911. április 11. 4–5.
- ⁶⁷ Weiszburg Gyula: Jogfosztás rendszerrel. *Hitközségi Szemle*, 3. évf. 1912. 9. sz. 189.
- ⁶⁸ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, Budapest, 1917. 25.
- ⁶⁹ Szabolcsi Miksa: Az utolsó lecke. *Egyenlőség*, 1912. október 8. 1–4.
- ⁷⁰ Idem [Mezey Sándor]: Beszélgetés egy halottal. *Egyenlőség*, 1914. július 26. 2.
- ⁷¹ Biró Lajos: A sajtó lélektanához. Második és befejező közlemény. *Huszadik Század*, 9. évf. 1908. 4. sz. 447.; Ady Endre: Bejelentés és rövid elmélkedés a magyar polgárságról. *Népszava*, 1912. szeptember 8. 7.; Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Szerző kiadása, Budapest, 1942. 73.; Lederer Emma: *A magyar társadalom kialakulása a bonfoglalástól 1918-ig*. Népszava Könyvkiadó, [Budapest, 1947]. 170.; Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformmemzedék története (1896–1914)*. Gondolat, Népszava Könyvkiadó, 1961. 55.; Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Akadémiai Kiadó, Népszava Könyvkiadó, 1963. 20.; Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1975. 369., 371. Uő: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. *Jelenkor*, 26. évf. 1983. 5. sz. 458.; Vermes 1994. 174.; Hanák Péter: A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában. *Kritika*, 26. évf. 1997. 11. sz. 4.; Fónagy Iván: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 177.
- ⁷² Mezey Sándor: Programm-várás. *Egyenlőség*, 1910. január 23. 1–2.
- ⁷³ Ugyanaz: A gyűlölet tábora. *Egyenlőség*, 1890. május 2. 1–4.; Leopold Gusztáv: Szocializmus és antiszemitizmus. *Egyenlőség*, 1897. április 4. 4.; Erdősi Dezső: Szociáldemokrácia. *Egyenlőség*, 1902. április 13. 3–4.
- ⁷⁴ Biró Lajos: A magyar zsidókhöz. *Egyenlőség*, 1918. november 2. 1.

